

Poročilo slovensko - italijanske zgodovinsko - kulturne komisije (Koper, 25. julij 2000)

Obdobje 1880 – 1918

1. Slovensko-italijanski odnosi na jadranskem območju se začinjajo v kriznem obdobju, ki je sledilo propadu rimskega imperija, ko se je po eni strani iz rimskih osnov razvilo italijanstvo, po drugi strani pa je prišlo do poselitve ozemlja s slovenskim prebivalstvom. Iz večstoletnega sosedstva in sožitja obravnavamo obdobje, ki je napočilo okoli leta 1880 in je zaznamovano s konfliktnim odnosom in slovensko-italijanskim narodnostnim sporom. Konflikt se je pletel v državno-političnem okviru habsburške monarhije. Tej so se med drugo polovico 14. stoletja in letom 1979 postopoma priključila razna Avstrijskega primorja. Večnarodna habsburška monarhija v drugi polovici 19. stoletja ni mogla izoblikovati političnega sistema, ki naj bi v državnem ustroju v celoti zrcalil večnarodno družbo. Zato jo je pretresalo narodnostno vprašanje, ki ga ni znala razrešiti. V okvir habsburškega narodnostnega vprašanja sodi tudi slovensko-italijanski nesporazum, na katerega so vplivali tudi procesi modernizacije in ekonomskih sprememb, ki so prevevali vso srednjo Evropo, pa tudi prostor ob Jadranu.

Slovensko-italijanske odnose zaznamuje tako - v skladu z vzorcem, ki se je v tedanji habsburški družbi pojavljal tudi v drugih primerih - spor med Italijani, ki so se zavzemali za ohranitev narodno-političnega in družbeno-gospodarskega priposestvanega položaja (Besitzstand), in Slovenci, ki so si prizadevali obstoječe razmere spremeniti. Vprašanje je se bolj zapletal nedvoumno kulturni in čustveni, čeprav ne vselej tudi politični odziv, ki ga je med italijanskim prebivalstvom v Avstriji spodbudila ustanovitev Kraljevine Italije, nemara pa se bolj vključitev sosednjega ozemlja Veneta in Furlanije v njen državni okvir. Medtem ko so se Italijani ozirali preko meje monarhije, pa so si Slovenci prizadevali razbiti politično upravne meje, ker so jih v Avstriji delile med več dežel (poleg treh primorskih Kranjska ter Koroška in Štajerska), saj jih je to omejevalo pri medsebojnih odnosih in narodno-političnem sodelovanju. Priključitev Veneta h Kraljevini Italiji je tudi zbudila vprašanje, ki neposredno zadeva slovensko-italijanske odnose. Leta 1866 je postala dolina Nadiže ali Beneška Slovenija del italijanske države. Politika, ki jo je tu Italija izvajala do slovenskega prebivalstva, pa je neposredno odražala razliko med staro deželno državo Beneško republiko, in novo nacionalno državo. Kraljevina Italija se je zaradi stremljenja po izenačevanju razmer v državi zatekala k zatiranju jezikovnih posebnosti in se sploh ni zmenila za lojalnost prebivalstva, ki so mu bili ukrepi namenjeni.

2. Okoli leta 1880 so imeli Slovenci postavljene že dovolj trdne temelje političnega in gospodarskega življenja, in sicer v vseh tistih avstrijskih administrativnih enotah, kjer so živeli. Tudi v Avstrijskem primorju je bilo namreč politično gibanje tržaških, goriških in istrskih Slovencev sestavni del političnega gibanja pri Slovenci sploh.

Asimilacija slovenskega (in hrvaškega) prebivalstva, ki se je priselilo v mestna jedra, zlasti v Trst, je zato pojenjavala in se je v poznejših desetletjih skorajda povsem umirila. Močnejša politična in narodna zavest ter čvrstejša gospodarska trdnost sta ustvarjali tako pojav, ki je vznemirjal elitne kroge italijanskega življa in jih silil v pogosto ozkomiselno narodnoobrambno politiko, ki je bila za to okolje značilna tja do leta 1915 in je prispevala k zaostritvi razmerja med narodnostnima skupnostima, tudi zaradi nasprotujočih si slovensko-italijanskih teženj glede razmejitve nacionalnih ozemelj.

3. V vseh treh delih Avstrijskega primorja (Trst, Goriško-Gradiščanska, Istra) žive Slovenci in Italijani drug ob drugem. Na Goriškem je bila narodna razmejitev najbolj jasna vzdolž ločnice, ki teče v smeri sever-jug. Narodno mešana je bila le Gorica, kjer je število Slovencev zraslo do taksne mere, da so tik pred začetkom prve svetovne vojne slovenski politiki menili, da bodo v mestu ob Soči Slovenci kmalu v večini. Trst je bil pretežno italijanski, okolica pa slovenska. Tudi v tem primeru je število slovenskega prebivalstva naraščalo. V Istri so Slovenci živeli v severnih delih, in sicer v okolici pretežno italijanskih obalnih mest. V vsej Istri se je narodnopolitično gibanje Slovencev stapljalo s hrvaškim, kar včasih ovira ločeno obravnavo obeh južnoslovanskih sestavin polotoka. Značilna lastnost italijanske in slovenske poselitve Avstrijskega primorja je bila v tem, da so sestavljali Slovenci izrazito podeželsko prebivalstvo, Italijani pa pretežno mestno prebivalstvo. Tega pojava ne kaze jemati v absolutnem smislu. Ne gre namreč pozabiti italijanskega podeželja v Istri in na Goriškem, tako imenovana vzhodna Furlanija, ter slovenskega prebivalstva v mestih Trstu in Gorici, ki je poleg tega, kot smo že omenili, številčno naraščalo.

Čeprav se velja ogibati pretiranemu poudarjanju ločevanja med mestno in podeželsko stvarnostjo, je bilo razmerje med mestom in podeželjem dejansko eno od temeljnih vozlišč političnega boja v Primorju, v slovensko-italijanski spor je vnašalo splet narodnostnih in socialnih prvin in oviralo njegovo zgladitev. Vozlišče razmerja med mestom in podeželjem je bilo obenem v središču še vedno trajajoče politično-historiografske razprave o pravi narodni podobi Primorja. Slovenska stran je zagovarjala pripadnost mesta podeželju bodisi zato, ker naj bi podeželska območja hranila nedotaknjeno, od kopičenja kulturnih in socialnih procesov neokrnjeno izvorno identiteto danega okolja, pa tudi zato, ker naj bi bila narodna podoba mest posledica raznarodovalnih procesov, ki so osiromašili slovenski narod. Slovenci so doživljali torej izgubo narodne identitete v procesu raznarodovanja tudi po več desetletjih kot se vedno bolečo in pretresljivo izkušnjo, ki se ne sme več ponoviti. Italijanska stran je to zavračala s sklicevanjem na načelo o narodni pripadnosti kot posledici svobodne kulturne in moralne izbire, ne pa danega narodno-jezikovnega izvora.

Če naj se vrnemo k italijanskemu razumevanju odnosa med mestom in podeželjem, naj bi kulturno in civilno izročilo mest krojilo podobo in značaj okoliškega ozemlja. Iz tako različnih zasnov je pozneje klil spor o pojmu etnične meje ter o pomenu statističnih podatkov o narodnosti prebivalstva na obmejnih območjih, ker naj bi jih - po mnenju Slovencev - izkrivljala navzočnost pretežno italijanskih mestnih žarišč.

4. Čeprav so narodnemu vprašanju v habsburški monarhiji nekatere lastnosti skupne, se konfliktna razmerja na posameznih območjih in potemtakem tudi v Primorju razlikujejo po svojevrstnih značilnostih. Italijanska stran je pripisovala nagel vzpon slovenskega političnega in gospodarskega gibanja ter demografsko rast Slovencev v mestih tudi dejavnosti avstrijske državne oblasti, češ da naj bi ta politično podpirala slovenski živelj (imeli so ga za nedvomno bolj lojalnega od italijanskega, kot pričajo izrecne izjave avstrijskih oblasti), da bi se postavil po robu italijanskemu avtonomizmu in nacionalizmu.

Ker se je slovenski rasti pripisoval umetno dosežen nivo, v njem niso upoštevali naravno razmerje, ki veze mestna jedra na podeželje, posebej se velemesto v dinamičnem razmahu, za kakršno je veljal tedaj Trst, na njegovo okolico. Tako razmerje ustreza namreč gospodarskim zakonitostim, in ne političnim naklepom, kot sta že tedaj poudarjala Angelo Vivante in Scipio Slataper.

Podobno kot vladnim oblastem so italijanski narodnjaški in liberalni krogi pogosto očitali tudi Katoliški cerkvi Slovincem naklonjeno vlogo in se pri tem sklicevali na dejavni delež duhovščine pri slovenskem političnem gibanju.

Na politično-upravnem polju je ostrina narodnega vprašanja preprečevala oziroma omejevala dorečeno prilagajanje institucij in jezikovnih odnosov ustavnim načelom in liberalnim nazorom. Spremembe lokalne volilne zakonodaje so ohranjale načelo cenzusa, tako da sestava deželnih zborov in mestnih svetov ni kazala ustreznih številčnih razmerij med narodi (v goriškem primeru so prevladovali v deželnem zboru Italijani, čeprav so sestavljali Slovenci dve tretjini prebivalcev območja). Na jezikovnem in šolskem področju so razvoj zavirali oblastni organi z italijansko večino, saj so preprečevali dosledno izenačevanje jezikov, ki so jih govorili v Primorju, dveh v deželi Goriško-Gradiščanski in v Trstu ter treh v Istri.

5. V desetletjih pred prvo svetovno vojno se Slovenci in Italijani niso politično povezovali. Izjema je bil le goriški deželni zbor, v katerem je prihajalo do nenavadnih zavezništva med slovenskimi katoličani in italijanskimi liberalci. Take povezave so silile v občasna zavezništva slovenske liberalce in italijanske katoličane v deželnem zboru. Slednji so imeli na Goriškem moč zlasti na furlanskem podeželju, kjer je delovala furlanska ljudska stranka, katere voditelji so bili pozneje obtoženi avstrijakantstva. Poskus ustanovitve slovensko-italijanskih katoliških družb je na začetku sedemdesetih let propadel, prav tako ni spodbudilo povezav poznejše krščanskosocialno gibanje pri obeh narodih. Očitno je torej, da je sklicevanje na nacionalno pripadnost premagalo ideološke razloge. Ta težnja je bila se bolj očitna v Istri, kjer je bila katoliška ljudska stranka bližje nacionalističnim stališčem in kjer je bilo politično življenje zakoličeno v nasprotovanjih med italijansko stranjo, ki je želela ohraniti moč Italijanov v političnih institucijah in v šolskem sistemu, ter slovensko-hrvaškim taborom, ki je želel porušiti obstoječe stanje. V Primorju sta imela liberalni in tudi katoliški tabor v svoji sredini lastni, a med seboj sprti "nacionalni" stranki. Zato pa so se postavile trdnejše vezi v socialističnem gibanju, ki je bilo sicer internacionalistično usmerjeno, a je bilo na dunajskem kongresu leta 1897 organizirano na podlagi narodnega načela. Uveljavitev tega načela je zajezila asimilacijo slovenskih delavcev. Očitno je, da so obstajala trenja tudi med socialisti obeh narodnosti. Raznolikost pogledov, pogosto ostrih, se je pokazala tudi proti koncu prve svetovne vojne ob razpravah, kateri deželi naj pripada Trst, in razpravah o njegovi narodni identiteti.

Hrvaška zamisel o skupnem upiranju domnevni germanizaciji habsburške monarhije bi utegnila obroditi "jadranski sporazum" med narodi, ki živijo ob Jadranu, toda po mnenju Slovencev bi prisodila Italijanom tako obsežna vplivna območja, da bi to škodilo slovenskim koristim.

6. Pomanjkanje slovensko-italijanskega dialoga in sodelovanja je tik pred izbruhom prve svetovne vojne globoko vplivalo na vzdušje v Trstu, a tudi, čeprav v manjši meri, v Istri in Gorici. Slovenci in Italijani so bili po večini zagledani v lastno nacionalno identiteto in niso zmogli občutka za skupno pripadnost okolju, iz katerega izhajata obe narodni skupnosti. Slovence je v nemala misel o Trstu kot pljučih slovenskega gospodarskega razmaha; poudarjali so njegovo osrednjo vlogo pri njihovem razvoju in čeravno je bilo slovensko prebivalstvo Trsta v manjšini, ga je bilo zaradi različne demografske sestave obeh mest več kot v Ljubljani.

Demografski vzpon, ki so ga doživljali, jih je navajal k misli, da bodo v Gorici v kratkem številčno prevladali. Podoben uspeh so si, čeprav dolgoročno, obetali tudi v Trstu. Večina

italijanskega prebivalstva pa se je zatekala k politiki nepopustljive narodne obrambe, ki je stremela k ohranitvi nespremenjene italijanske podobe mesta. Medtem ko so se Slovenci ozirali po neposrednem zaledju, so se Italijani ozirali po širšem notranjem zaledju monarhije, pa tudi po Kraljevini Italiji.

V italijanskem taboru je narodnjaštvo pri Ruggeru Timeusu preraslo v sicer manjšinski, a skrajni in radikalni nacionalizem, ki se je skliceval na kulturno in narodnostno poslanstvo mesta ter na imperativ gospodarskega prodora italijanstva na jadransko območje. Predstavnica italijanske moči v Trstu je bila liberalno-nacionalna stranka, v kateri je bil manjši del vezan za mazzinijevstvo, medtem ko je večji del videl neposredno vlogo iredentizma v obrambi italijanske identitete mesta in njegovih ustanov.

V napetem in razgretim ozračju so se pojavile tudi zamisli ljudi, ki so pripadali svetu kulture in delovali podobno kot pisci revije La Favilla iz predmarčne dobe. Gre za skupino okoli florentinske revije La Voce, ki je objavila pobude za sožitje med narodi in želela spoznati ter priznati večnacionalno stvarnost Trsta in njegove okolice. Pri tej reviji so sodelovali nekateri mladi Tržačani, med njimi tudi Scipio Slataper ter brata Carlo in Giani Stuparich. V nasprotovanju političnemu iredentizmu so svoj položaj označevali kot kulturni iredentizem in nameravali razvijati italijansko kulturo v soočanju in sodelovanju z južnoslovansko in nemško kulturo. Trst naj bi po njihovem postal kraj, kjer bi se srečevali različni narodi in civilizacije; njihova politična stališča so bila do 1914 podobna stališčem tržaških socialistov. Navsezadnje je v izdaji revije Voce izšel najbolj dozorel rezultat socialističnega mišljenja, Vivantejeva knjiga o jadranskem iredentizmu.

Pravega odziva na slovenski strani ni bilo, kot tudi ni bilo odmeva na Vivantejevo knjigo. Slovenci so bili se vedno močno podrejeni iskanju lastne identitete, zato se za iskanje tudi drugih identitet niso mogli odločiti. Le redki so bili, ki so zmogli premagati nacionalistične ovire, kot so npr. nekatere sodbe ob problemu ustanovitve tržaške univerze. Napetosti so bile prevelike in Slovincem je bila bližje južnoslovanska rešitev temeljnih kriznih problemov, ki so pretresali avstrijsko monarhijo tik pred začetkom prve svetovne vojne.

7. S prvo svetovno vojno je postal program iredentizma sestavni del programa italijanske državne politike, čeprav ob prepričanju (trajalo je vsaj do pomladi leta 1918), da bo avstroogrška monarhija - resda ozemeljsko močno okrnjena - kljub vsemu preživela vojno. Če pred italijanskim vstopom v vojno se je italijanski diplomat Carlo Galli med svojim poslanstvom v Trstu po naročilu vlade sestal s slovenskimi predstavniki. Bilo je prvič, da se je s političnim vodstvom Slovencev pogovarjal predstavnik tuje države. Toda že s podpisom londonskega pakta (1915) je prevzela italijanska vlada program ekspanzionizma, ki je poleg narodnega načela upošteval se zemljepisne in strateške razloge. Splošna privrženost Slovencev avstrijski državi se je dodatno napajala ob objavljanju prvih vesti o imperialističnem aspektu londonskega pakta in ob rešitvah, ki jih je vseboval v zvezi z vzhodno mejo italijanske kraljevine, pa tudi zaradi ravnanja italijanskih vojaških oblasti na prvih zasedenih ozemljih. V odnosu do Slovencev je prinesel novosti poraz Italijanov pri Kobaridu, saj je obrodil politiko sporazumevanja med podjarmljenimi narodi Avstro-Ogrske, ki je dosegla svoj vrh na rimskem kongresu aprila 1918, ter v sporazumu z Jugoslovanskim odborom. Medtem ko se je privrženost habsburški monarhiji zdela vse bolj v protislovju s procesi notranjega razkrajanja avstrijske države, se je med Slovenci sirilo načelo o pravici do samoodločbe ter zamisel o južnoslovanski vzajemnosti. Ob vojaškem razpletu in po njem je prišlo do polnega izraza nasprotje med slovensko in jugoslovansko tezo o "narodnostni" meji, ki je temeljila v naziranju, da sodijo mesta k podeželju, in ki se v bistvu ujema z italijansko-

avstrijsko mejo iz leta 1866, ter italijansko tezo, ki se je zavzemala za geografsko in strateško mejo in ji je do veljave pomagala prevlada najradikalnejših tokov ob politično-psihološki potrebi, da bi javnemu mnenju postregla z otipljivimi znamenji ozemeljskih pridobitev, da bi zagotovila varno mejo mestom in istrski obali, ki so bila po večini italijanska, s tem pa upravičila ogromne žrtve, ki jih je terjala vojna.

Obdobje 1918 – 1941

1. Italija, zmagovalka v prvi svetovni vojni, je tako sklenila proces narodnega zedinjenja in obenem zajela v svoje meje poleg Slovencev v mestih in manjših središčih z italijansko večino tudi povsem slovenska območja, celo tista, ki leze zunaj meja nekdanjega Avstrijskega Primorja in jih ne zajema niti pojem italijanske Julijske krajine, ki se je izoblikoval v zadnjih desetletjih. Med različnimi narodi, ki so prebivali na zasedenem, pozneje priključenem ozemlju, je to dejstvo izzvalo nasprotujoče reakcije: Italijani so namreč z navdušenjem sprejeli nove razmere, Slovenci, ki so si prizadevali za narodno zedinjenje in so se ob koncu vojne že izrekli za snujočo se jugoslovansko državo, pa so ob vključitvi v italijansko državo doživeli hudo travmo. Nova meja na severnem Jadranu, ki jo je določil že londonski pakt leta 1915 ter jo je v glavnem potrdila rapalska pogodba (1920) in je tekla po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem, je odtrgala od matice četrtno narodnega telesa (327.230 ljudi po avstrijskem štetju leta 1910, 271.305 po italijanskem štetju leta 1921, 290.000 po ocenah Carla Schiffrerja), toda večje število Slovencev v Italiji ni vplivalo na položaj Beneških Slovencev (ok. 34 tisoč po štetju iz leta 1921), ki so že dotlej živeli pod Italijo, oblasti pa so jih obravnavale kot dokončno poitalijančene in jim zato niso priznavale nikakršne narodne pravice.

2. Sprva vojaška in pozneje civilna italijanska uprava ni obvladovala občutljivih nacionalnih in političnih problemov zasedenega ozemlja, kjer je bilo slovansko prebivalstvo čvrsto zasidrano - na obsežnih območjih je bilo celo večinsko in je težilo k združitvi z "matično domovino" (za Slovence in Hrvate Julijske krajine je bilo to Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev), razen tega pa se je ta skupnost kulturno-politično izoblikovala v habsburški mnogonacionalni državi. Nepripravljenost italijanskih oblasti in sveža vojna izkušnja, ki je Italijanom prikazovala Slovane kot osovraženo prednjo stražo avstrijskega zatiranja, sta pri oblasteh izzvali skrajno protislovno ravnanje. Po eni strani se je okupacijska oblast se pred določitvijo jugoslovansko-italijanske meje v letih 1918-1920, tudi zato, ker so jo naščuvali domači nacionalisti, trdo znašala nad Slovenci, ki so se izrekli za priključitev k Jugoslaviji. Sprejela je številne omejevalne ukrepe - razpuščala je občinske uprave in narodne svete, omejevala svobodo združevanja, pošiljala ljudi pred vojaška sodišča, zapirala vojne ujetnike, internirala in izganjala zlasti izobražence - in z njimi izpodkopala obnovo kulturnega in političnega življenja slovenske skupnosti. Hkrati so okupacijske oblasti podpirale manifestacije italijanstva tudi zato, da bi pogajalcem za novo razmejitev prikazale deželo kot italijansko.

Po drugi strani pa so bile italijanske liberalne vlade, čeprav v okviru splošnega načrta italijanizacije priključenega ozemlja, radodarne z obljubami slovenski manjšini in so dopustile obnovo njenih narodnih predstavništev, oživitve slovenskega šolstva in delovanja organizacij, ki jih je slovenska narodna skupnost nujno potrebovala za svoj razvoj. Tudi načrt o ohranitvi delne avtonomije po zgledu tiste, ki jo je imelo priključeno ozemlje v času avstrijske oblasti, ki so ga podpirali politični predstavniki Julijske in Tridentinske Benečije, predfašistične vlade pa so ga resno upoštevale, bi utegnil prispevati k boljšim odnosom med manjšinskim

prebivalstvom in državo. Poleg tega se je italijanski parlament izrekel v prid zaščitne politike do slovenske manjšine.

3. Vztrajanje italijanske in jugoslovanske delegacije na pariški konferenci pri izhodiščnih stališčih o določitvi nove meje je časovno odmikalo politično stabilizacijo na ozemlju pod italijanskim okupacijskim režimom in zaostrovalo narodna nasprotja. Čeprav oblikovanje mita o "pohabljeni zmagi" in D'Annunzijevega pohoda na Reko nista neposredno zadevala s Slovenci naseljenega območja, sta vendarle se bolj razvnela duhove in "obmejnemu fašizmu" omogočila, da se je zgodaj prebil do oblasti, se razglasil za zastavonošo italijanskih interesov ob vzhodni meji in ob usmeritvi v protislovanstvo, povezano s protiboljševizmom, strnil dobršen del italijanskih sil v obmejnem prostoru. Socialističnemu gibanju so se iz zaupanja njegovim načelom o socialni pravičnosti in narodni enakopravnosti pridružili mnogi Slovenci in ga s svojo navzočnostjo notranje prevesili v revolucionarno smer: tudi zato so fašisti skovali pojem "slavocomunisti" in se bolj razvneli skrajni nacionalizem. Požig Narodnega doma, sedeža slovenskih organizacij v Trstu julija 1920, pod pretvezo povračilnega udarca zavoljo nemirov v Splitu, ki so terjali žrtve med italijanskim in med slovanskim življenjem, je bil zato le prvi javni znanilec dolgotrajnega nasilja: kriza liberalne države je namreč v Julijski krajini pa tudi drugod po Italiji spodbudila fašistično pogromaštvo, z njim pa se je zaradi zakoreninjenega protislovanškega sovraštva se tesneje kot drugod v Italiji odkrito povezal državni aparat. Tako imenovane "nove pokrajine" so se torej rojevale v razmerah ostrih protislovij med narodnim načelom, državnim interesom in politiko moči, ki so v temeljih izpodkopavali možnost sobivanja med različnimi narodnimi skupnostmi.

4. Pogodba, ki sta jo Kraljevina Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev podpisali novembra 1920 v Rapallu, je docela zadovoljila italijanske zahteve in je od ozemlja, ki so ga Slovenci obravnavali kot svoj narodni prostor, odtrgala krepko četrtino. Italija je to dosegla, ker je imela ugodnejši položaj pri pogajanjih, saj je izšla iz vojne kot zmagovalka s potrjenim statusom "velesile". Pogodba ni zavezovala Italije k spoštovanju slovenske in hrvaške manjšine, pač pa je zagotavljala vso zaščito italijanski manjšini v Dalmaciji; kljub temu se je s tega območja preselilo v kraljevino Italijo nekaj tisočev Italijanov.

Tudi poznejši jugoslovansko-italijanski sporazumi iz leta 1924 in 1937, s katerimi je Jugoslavija želela izboljšati odnose z močno sosedo, niso vsebovali določil o zaščiti manjšin. Rapalska pogodba naj bi po načrtih italijanskih in jugoslovanskih pogajalcev zgladila pot medsebojnemu prijateljstvu in sodelovanju med državama. Do tega pa ni prišlo, saj je fašistična zunanja politika prav kmalu ubrala pot jadranskega hegemonizma in revizije poveljne ureditve ter se usmerjala vse bolj protijugoslovansko. Ta usmeritev je imela podporo ne le v tržaških in siceršnih kapitalističnih krogih, ki so stremeli k prodoru na Balkan in v Podonavje, odobral jo je tudi dobršen del italijanskega prebivalstva Julijske krajine. Nastajali so tudi načrti za razbijanje jugoslovanske države, ki jih je le začasno odrinil sporazum med Cianom in Stojadinovićem leta 1937, ki je za trenutek napovedal vstop Jugoslavije v območje italijanskega vpliva. Izbruh svetovne vojne je te načrte nazadnje udejanjil kot natančen agresorski projekt.

5. Kljub težkim razmeram v Julijski krajini so se slovenski in hrvaški predstavniki, posebej poslanci v parlamentu, odločili za politiko lojalnosti do italijanske države tudi po nastopu fašizma; tako se med drugim niso pridružili zakoniti aventinski opoziciji, ki se je leta 1924 iz protesta zoper umor Matteottija umaknila iz parlamenta. Kljub temu pa v navezi s poslanci nemške manjšine v Gornjem Podolžju, niso bili uspešni v parlamentarni bitki za zaščito narodnih pravic Slovencev in Hrvatov, nasprotno, fašizem se je tudi z zakonodajnimi ukrepi

poglobljeno lotil raznarodovanja vseh narodnih manjšin. Tako so bile druga za drugo prepovedane vse slovenske in hrvaške narodne ustanove, ki so oživele po prvi svetovni vojni. Vse šole so poitalijančili, učitelje večinoma upokojili, premestili v notranjost države ali jih odpustili in prisilili v emigracijo. Slovencem so omejili dostop do javnih služb, zatrli so več sto kulturnih, športnih, mladinskih, socialnih, strokovnih društev, več desetih gospodarskih zadrug in denarnih zavodov, narodnih domov, knjižnic itd. Z zakonom so prepovedali politične stranke in periodični tisk, odpravili vsakršno predstavništvo narodnih manjšin, prepovedali uporabo jezika v javnosti. Slovenska in hrvaška manjšina sta kot politična subjekta prenehali obstajati. Njuni predstavniki so pri svojih prizadevanjih vztrajali v izgnanstvu v okviru Kongresa evropskih narodnosti pod predsedstvom Josipa Vilfana in tako sooblikovali splošna evropska politična izhodišča pri reševanju manjšinske problematike.

6. Fašistični raznarodovalni pritisk pa se v prizadevanjih za "etnično bonifikacijo" Julijske krajine ni omejil na politično zatiranje. Tako so oblasti poleg poitalijančenja krajevnih imen ali obvezne uporabe ustaljenih italijanskih imen, poitaljančevanja priimkov in osebnih imen vzpodbujale izseljevanje Slovencev, njihovo nastavljanje v notranjost države in kolonije ter načrtovale notranjo agrarno kolonizacijo Primorske z doseljevanjem Italijanov. Z gospodarskimi ukrepi so si prizadevale v temeljih preoblikovati podobo slovenske skupnosti, da bi jo po odstranitvi višjih slojev uskladili s stereotipom o neizobraženem in podeželskem Slovanu, ta pa naj bi tako postal lahek plen asimilacije v "višjo" italijansko omiko. Te obsežnejše načrte je spremljalo skrajno surovo politično preganjanje. Res je sicer, da se je v tem času večina evropskih držav kaj malo ozirala na pravice etničnih manjšin na lastnem ozemlju, kolikor jih seveda ni sploh poskušala tako ali drugače teptati, kljub temu pa je bila fašistična politika "etnične bonifikacije" kar najbolj brezobzirna tudi zato, ker so narodno nestrpnost, kdaj pa kdaj prepredeno s pravcatim rasizmom, spremljali totalitarni ukrepi režima.

7. Fašistično raznarodovanje ni prizaneslo niti Katoliški cerkvi, kajti po razkropitvi in izgonu voditeljev in izobražencev je prav duhovščina prevzela med Slovenci usmerjevalno vlogo pri ohranjanju narodne zavesti, pač v skladu z lastnim izročilom iz habsburških časov. Preganjanje je neposredno prizadelo nižjo duhovščino, saj je bila deležna napadov in policijskih ukrepov, pod hudim pritiskom pa sta bili tudi cerkvena hierarhija v Trstu in Gorici, ker se je višja duhovščina v preteklih desetletjih prislužila v očeh italijanskih nacionalistov trden sloves privrženosti Avstriji in naklonjenosti do slovanskega življa. Ključna prelomnica na poti podrejanja obmejne Cerkve, ki je po zaslugi fašizma sledila novim odnosom med državo in Cerkvijo, sta bili odstranitev goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja, in tržaškega škofa Luigija Fogarja. Njuni nasledniki so uveljavljali vatikanska navodila o "romanizaciji" enako kot v drugih italijanskih deželah z "drugorodnimi" skupnostmi, pa tudi sicer v Evropi, kjer koli so obstajali sorodni pojavi. Ta navodila so bila namreč namenjena preprečevanju vmešavanja totalitarnih in siceršnjih državnih vlad v cerkvene zadeve ter strnitvi vernikov okrog Rima za skupno zaščito katoliških načel, ker so jih po mnenju Sv. sedeža ogrožale nove družbene silnice.

Romanizacijski ukrepi so v Julijski krajini načelno vsebovali prepoved uporabe slovenskega jezika pri verskih obredih in verouku, vendar so zlasti na podeželju krščanskosocialni struji pripadajoči duhovniki pri njem protipostavno vztrajali. Te razmere so povzročile velike napetosti med slovanskimi verniki in duhovniki na eni ter novimi škofi na drugi strani; težave so se stopnjevale tudi zaradi razhajanj v pojmovanju duhovnikove vloge, saj so jim Slovenci prisojali prednostno nalogo pri ohranjanju narodne zavesti in narodne identitete, škofijski dostojanstveniki pa so v tem videli nacionalistično zablodo. Tako se je pri Slovencih in

Hrvatih ustvarjalo prepričanje, da italijanska cerkvena hierarhija dejansko sodeluje z režimom pri raznarodovalni dejavnosti, zajemajoči vsa področja življenja.

8. Za priključeno ozemlje so bila dvajseta in trideseta leta čas gospodarske krize, ta pa se je dokaj pozno umirila šele s politiko avtarkije. K splošnim težavam evropskega gospodarstva med obema vojnama so namreč svoje prispevali se negativni učinki prestrukturiranja in razdrobljenosti podonavsko-balkanskega območja, življenjsko pomembnega za tržaško gospodarstvo. Nadomestno posredovanje italijanske države ni obvladovalo neugodnega gospodarskega toka, saj so ga zaradi pretrganih vezi z zaledjem ohranjali globlji vzroki, ki jim Italija, se manj pa obmejno gospodarstvo nista mogla do živenga. V tem se je izpričala nesmiselnost imperialističnih teorij italijanskega nacionalizma o Trstu in Julijski krajini kot italijanski bazi za prodor v srednje-vzhodno Evropo in na Balkan. Toda tudi razvojne možnosti so bile zavrte, pogosto je bila načeta življenjska raven zlasti nižjih družbenih slojev, katerim so v največji meri pripadali Slovenci.

Gospodarska stiska in moreče politično ozračje sta v času med obema vojnama ustvarjali močen migracijski tok iz Julijske krajine. Viri ne omogočajo natančnejše določitve slovenskega dela pri pojavu, ki ni zaobšel italijanskega življa, bil pa je zanesljivo vse prej kot zanemarljiv in je po verodostojnih ocenah segal v desetine tisočev. Po jugoslovanskih ocenah je odšlo skupno 105.000 Slovencev in Hrvatov. Če je pri izseljevanju čez ocean težko določiti ločnico med ekonomskimi in političnimi razlogi, je pri zatekanju zlasti mlajših ljudi in izobražencev v Jugoslavijo očitna neposredna povezava s fašističnim političnim in nacionalnim preganjanjem.

9. V Julijski krajini je namreč fašizem skušal uresničiti program popolnega uničenja slovenske in hrvaške narodne identitete. Uspeh taksnih prizadevanj je bil prejkone skromen, pa ne zaradi pomanjkanja volje, ampak zato, ker ne na tem kakor tudi ne na drugih področjih ni bilo dovolj sredstev in je zato totalitarizem fašističnega režima večkrat zaostajal za nameni. Raznarodovala politika je sicer zdesetkala slovensko prebivalstvo v Trstu in Gorici, na široko razkropila njegovo razumništvo in pripadnike meščanskih slojev ter pahnila kmečko prebivalstvo v proletarski stan, vendar pa je le-to strnjeno vztrajalo na svoji zemlji.

Najbolj trajen učinek je fašistična politika dosegla s tem, da je Slovincem vcepila v zavest enačenje Italije s fašizmom in jih z redkimi izjemami (nekateri so namreč fašizem sprejemali) prignala do zavračanja malone vsega, kar je izgledalo italijansko. Sovražni odnos do Italije je prevzemal tudi Slovence v Jugoslaviji, čeprav je v tridesetih letih ideologija fašističnega korporativizma privlačevala nekatere katoliške politične kroge. Zanimanje za italijansko književnost so Slovenci pokazali zlasti s prevodi in širjenjem del italijanskih avtorjev, pozornost Italijanov do slovenske književnosti pa je bila sila skromna, čeprav je prišlo do nekaterih, zlasti prevajalskih pobud. V medosebnih in sosedskih odnosih ter tudi na kulturnem in umetniškem polju so se seveda v marsikaterem okolju ohranjali sožitje in sodelovanje med Slovenci in Italijani; tako so se ustvarjale dragocene zasnove za razvoj protifašističnih in demokratičnih prizadevanj. Vendar so se na splošno nesoglasja med obema narodnostnima poglobljala in na ozemlju Julijske krajine se je izoblikoval razvejen odpor do fašističnega zatiranja. Predvsem slovenska mladina narodnjaške smeri, zbrana v organizaciji TIGR in povezava z jugoslovanskimi, pred začetkom druge svetovne vojne pa tudi angleškimi službami, se je odločila, da bo na nasilje odgovorila z nasiljem. Segla je po demonstrativnih in terorističnih sredstvih in s tem izzvala najstrožjo represijo. Spričo neusmiljenega fašističnega zatiranja so se slovenske ilegalne organizacije v sodelovanju z organizacijami primorskih emigrantov v Jugoslaviji sredi tridesetih let odpovedale zahtevi po kulturni avtonomiji v

mejah italijanske države in se zavzele za odcepitev ozemlja, ki so ga štejele za slovensko in hrvaško etnično ozemlje, od Italije. Za to odporniško dejavnost je Posebno sodišče za zaščito države izreklo mnoge zaporne kazni in štirinajst smrtnih obsodb, deset je bilo izvršenih.

10. V Komunistični stranki Italije je le počasi dozorelo spoznanje, da ima v slovenskem iredentističnem gibanju zaveznika, saj ga je dolgo uvrščala v meščanski tabor. Do zasuka v njenih stališčih je prišlo šele v tridesetih letih pod vplivom Kominterne, ki je spoznala, da je k boju proti nacizmu in fašizmu treba pritegniti tudi narodnorevolucionarne sile in z njimi oblikovati ljudskofrontna gibanja. Že od leta 1926 je KPI Slovincem in Hrvatom v mejah Italije priznavala pravico do samoodločbe in odcepitve od italijanske države, vztrajala pa pri načelu, da mora pravica do samoodločbe veljati tudi za Italijane. Leta 1934 pa se je s komunističnima partijama Jugoslavije in Avstrije v posebni deklaraciji o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja obvezala, da se bo borila tudi za združitev slovenskega naroda v lastni državi.

Ta odločitev je bila očitno sporno interpretirana zlasti med drugo svetovno vojno, ko se je slovensko narodnoosvobodilno gibanje znašlo v položaju, ko je moglo uresničiti svoj program narodnega zedinjenja. Sicer pa je akcijski pakt, ki sta ga leta 1936 podpisali Komunistična stranka Italije in Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov (TIGR), privedel do oblikovanja široke antifašistične fronte. Medtem ko je bilo liberalno in preporodovsko krilo italijanskega antifašizma v Julijski krajini vedno šibko, ne gre zanemariti sodelovanja, ki se je konec dvajsetih let razvilo med ilegalnim slovenskim narodnim gibanjem in italijanskimi demokratičnimi antifašističnimi silami v izgnanstvu (zlasti z gibanjem Giustizia e Libertà), v okviru katerega se je slovenska stran obvezala širiti antifašistično dejavnost v notranjost Italije, italijanska stran pa je priznala Slovincem in Hrvatom pravico do avtonomije in v nekaterih primerih do revizije meje. To sodelovanje je usahnilo, ko je na slovenski strani prevladala usmeritev k odcepitvi od italijanske države.

Obdobje 1941 – 1945

1. Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo je vojna zlasti v vzhodni Evropi postala totalna, usmerjena k popolnemu uničenju nasprotnika. Vojskujoči se strani sta v tistih letih nenavadno pogosto kršili mednarodno pravo in najosnovnejša etnična merila, val nasilja pa tudi območju ob severnem Jadranu ni prizanesel.

Drugo svetovno vojno so sprožile sile osi in s tem vtisnile slovensko-italijanskim odnosom novo razsežnost, ki jih je odtlej odločilno zaznamovala. Po eni strani sta napad na Jugoslavijo aprila 1941 in okupacija do skrajnosti zaostila odnose med narodoma, po drugi strani pa je vojno obdobje povzročilo drastične spremembe v razmerju med Slovenci in Italijani. Tako je Italija leta 1941 z okupacijo Jugoslavije dosegla vrhunec svoje politike moči, okupacija in razkosanje pa sta pahnila Slovence v prepad; ob koncu vojne je slovenski narod slavil zmago, večino Italijanov v Julijski krajini pa je leta 1945 obšel strah pred narodnim razsulom.

2. Razbitje Kraljevine Jugoslavije je spremljalo ne le razkosanje države, pač pa tudi Slovenije: narodu, ki je štel poldrugi milijon prebivalcev in katerega so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, je grozilo izumrtje, zato so se Slovenci odločili za boj proti okupatorju.

Vojaški napad Italije na Jugoslavijo je pomenil vrhunec dolgoletne, proti Balkanu in Podonavju usmerjene fašistične imperialistične politike. V nasprotju z določbo vojne prava,

ki ne dopušča aneksije z vojaško silo zasedenega ozemlja pred podpisom mirovne pogodbe, je Italija priključila Ljubljansko pokrajino h kraljevini. Kakim 350.000 prebivalcem Ljubljanske pokrajine je sicer s statutom zagotovila narodno in kulturno avtonomijo, kljub temu pa so se okupacijske oblasti odločno zavzele za čim hitrejšo vraščanje dežele v italijanski fašistični sistem ter njene ustanove in organizacije podredile ustreznim italijanskim. Politična, kulturna in gospodarska privlačnost Italije naj bi domače prebivalstvo postopno fašizirala in poitalijančila. Fašistični okupator se je sprva zanašal na to, da si bo lahko Slovence podjarmil z domnevno večvrednostjo italijanske omike, zato je bila italijanska okupacijska politika sprva milejša.

Slovinci so v italijanskem začetnem okupacijskem režimu videli v primerjavi z nacističnim manjše zlo, zato so nekatere politične sile z njimi sodelovale, čeprav fašizma niso sprejemale z naklonjenostjo: glavnina Slovencev je namreč po začetni negotovosti zaupala v zmago zavezniškega orožja in videla prihodnost slovenskega naroda v taboru protifašistične koalicije. Sicer pa sta se med slovenskimi političnimi dejavniki izoblikovala dva osnovna strateška pogleda. Prvega, zavzemanje za takojšnji upor proti okupatorju, je zastopala Osvobodilna fronta. Ta je spodbudila nastanek prvih partizanskih enot in začela vojaško delovati proti okupatorjevim silam; na italijanske načrte o kulturnem zblíževanju pa je osvobodilno gibanje odgovorilo s "kulturnim molkom". V Osvobodilno fronto so se vključevali vsi sloji prebivalstva ne glede na politično in nazorsko prepričanje. Drugo opcijo pa so gojili predstavniki liberalno-konservativnih strank, ki so Slovence usmerjale v postopne ilegalne priprave na osvoboditev in obračun z okupatorjem ob koncu vojne. Zanesljivo pa je, da sta se Osvobodilna fronta in nasprotni tabor z londonsko kraljevo emigrantsko vlado na čelu ujemala v cilju, ustanovitvi Združene Slovenije, ki naj bi v okviru jugoslovanske federacije obsegala vsa območja, ki sta jih imela za slovenska.

3. Na naraščajoči uspeh partizanskega boja in na vse ostrejšo nasprotovanje prebivalstva do okupatorja je Mussolini odgovoril s prenosom pristojnosti s civilnih oblasti na vojaška poveljstva, zato da so lahko ta uvedla surovo represijo. Okupacijski režim je temeljil na nasilju, ki se je izražalo v vsakovrstnih prepovedih, v konfinacijah, deportacijah in internacijah v številna taborišča po Italiji (med njimi Rab, Gonars in Renicci), v procesih pred vojaškimi sodišči, v zaplembah in uničevanju premoženja, v požigih domov in vasi. Bilo je na tisoče mrtvih: padlih v bitkah, obsojenih na smrt, ustreljenih talcev, ubitih civilistov.

V taborišča je bilo odgnanih okrog 30.000 ljudi, večinoma civilistov, žensk in otrok. Mnogi so od trpljenja umrli. Nastali so načrti o množični deportaciji Slovencev iz Ljubljanske pokrajine. Nasilje je doseglo vrhunec med štirimesečno italijansko vojaško ofenzivo, ki so jo italijanske okupacijske oblasti začele poleti 1942, da bi si spet zagotovile nadzor nad vso pokrajino.

Italijanske oblasti so v duhu politike "deli in vladaj" podprle slovenske protikomunistične, zlasti katoliško usmerjene politične sile, ki so tedaj iz strahu pred komunistično revolucijo obravnavale partizansko gibanje kot hujšo nevarnost in zato privolile v sodelovanje. Zato so ustanovile samozaščitne vaške straže, italijanska poveljstva pa so jih, čeprav jim niso povsem zaupale, organizirale v prostovoljno protikomunistično milico in jih z uspehom uporabljale v protipartizanskem boju.

4. Osvobodilni boj se je iz Ljubljanske pokrajine kmalu razširil med slovensko prebivalstvo na Primorskem, ki je že četrto stoletje živel pod italijansko državo. S tem se je ponovno načelo vprašanje državne pripadnosti dobršnega dela tega ozemlja in pokazala sta se ne le

popolna neučinkovitost politike fašističnega režima do Slovencev, temveč tudi splošen poraz italijanske politike na vzhodni meji. Proti slovenskemu prebivalstvu na Primorskem je oblast že na začetku vojne sprejela vrsto preventivnih ukrepov: internacije in konfinacije vodilnih oseb, mobilizacija vojaških obveznikov v posebne bataljone, odstranjevanje prebivalstva ob meji, smrtne obsodbe, ki jih je izreklo posebno sodišče za zaščito države na drugem tržaškem procesu.

Med primorskimi Slovenci je osvobodilni boj pod vodstvom komunistične partije naletel na posebno plodna tla, ker je sprejel njihove vztrajne narodne zahteve po združitvi vsega s Slovenci naseljenega ozemlja k Jugoslaviji, vključno z mesti, ki so bila naseljena pretežno z Italijani. S tem si je KPS zagotovila neomejeno vodilno vlogo v množičnem gibanju in zavoljo oboroženega boja tudi možnost uresničitve tako narodne osvoboditve kot tudi socialne revolucije.

Italijanske oblasti so pri zatiranju osvobodilnega gibanja uporabljale podobne represivne prijeme kot v Ljubljanski pokrajini, vključno s požigi vasi in streljanjem civilnih oseb. V ta namen so ustanovile Posebni inšpektorat za javno varnost ter dva nova armadna zbora italijanske vojske. Vojaške operacije so se tako razširile tudi na ozemlje italijanske države.

5. V dneh po 8. septembru 1943 so pripadniki italijanskih oboroženih sil in italijanske civilne uprave lahko nemoteno zapustili slovensko ozemlje, in to celo s pomočjo domačega prebivalstva. Kapitulacija Italije je vsekakor pomenila odločilni preobrat v slovensko-italijanskih odnosih. Njihova dotodanja prevladujoča podoba z Italijani kot osvajalskim oziroma vladajočim narodom in Slovenci kot podjarmljenim oziroma zatiranim narodom je doživela členovitejšo preobrazbo. Psihološko, a tudi dejansko se je tehničnica nagnila v prid Slovincem.

Privrženost primorskih Slovencev partizanskemu gibanju in delovanje vojaških enot in organov ljudske oblasti sta izpričevala hotenje domačega prebivalstva po pripojitvi ozemlja k združeni Sloveniji. Taksno odločitev je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja sprejelo jeseni 1943, potrjena pa je bila tudi na jugoslovanski ravni. Slovenci so tako tudi na Primorskem postali politični dejavnik; to dejstvo so deloma upoštevale tudi nemške oblasti, ki so se s priznanjem dejanskih narodnostnih razmer skušale preračunljivo vriniti kot posrednice med Italijani in Slovenci.

6. Nemci so pri uveljavljanju nadzora na zasedenem ozemlju izvajali skrajno nasilje in pri tem uporabljali podrejene italijanske pa tudi slovenske kolaborantske vojaške in policijske enote. Uporabljali so tudi obstoječi italijanski upravni aparat v večjih mestih v deželi, hkrati pa organi, ki jih je v ta namen ustanovil nemški okupator in so se vedno v duhu vodila "Deli in vladaj!" preračunljivo sprejeli tudi nekatere slovenske izobraževalne in jezikovne zahteve ter Slovincem prepustili tudi nekatere upravne funkcije. Toda skupni protikomunistični in protipartizanski cilji med raznovrstnimi kolaboracionističnimi silami niso mogli odtehtati medsebojne narodnostne nezaupljivosti, zato so med njimi izbruhnili tudi oboroženi spopadi. Ker pa se je odpor proti nemški okupaciji se bolj razmahnil, so nacisti v opuščeni Rižarni pri Sv. Soboti v Trstu ustanovili taborišče za množično uničevanje predvsem Slovencev in Hrvatov, a tudi Italijanov, uporabljali pa so ga tudi kot zbirni center za Jude pri deportaciji v uničevalna taborišča.

Osvobodilno gibanje se je razmahnilo zlasti med slovenskim prebivalstvom; italijansko je bilo omejeno zaradi bojzani, da bi v partizanskem gibanju prevzeli vodilno vlogo Slovenci, kajti

njihovih nacionalnih zahtev večina italijanskega prebivalstva ni sprejemala. Odvrčale so jih tudi novice o pobojih Italijanov jeseni 1943 na območju Istre, kjer je delovalo hrvaško osvobodilno gibanje (tako imenovane "istrske fojbe"). Poboji niso bili zagrešeni le iz narodnostnih in socialnih motivov, temveč tudi zato, da bi prizadeli lokalni vladajoči sloj; zato je večino Italijanov na teh območjih skrbelo, ali bodo narodnostno preživel in ali ni ogrožena tudi njihova osebna varnost.

7. Med drugo svetovno vojno je slovensko-italijanski spor dosegel vrhunec, hkrati pa se je med narodoma razvijalo tudi sodelovanje na protifašističnih temeljih, ki je izhajalo iz večdesetletne enotnosti delavskega gibanja. Vrhunec je doseglo v sodelovanju obeh komunističnih partij, slovenskih in italijanskih partizanskih enot, v katere so vstopili tudi italijanski vojaki, v odborih Delavske enotnosti in delno tudi v stikih med OF in CLN (Odbor narodne osvoboditve). V celoti vzeto je bilo sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem tesno in se je uspešno razvijalo.

Kljub novim oblikam sodelovanja med narodoma sta se njuni osvobodilni gibanji po izvoru, sestavi, moči in vplivu občutno razlikovali in se nista uskladili glede cilja in političnega izročila. Nesoglasja so bila med vodstvoma komunističnih partij, pa tudi med CLN Julijske krajine in vodstvom OF, čeprav sta obe strani sklenili tudi vrsto pomembnih sporazumov. V Julijski krajini je imelo odporništvo prej večnarodne kot pa mednarodne značilnosti, kajti obe osvobodilni gibanji je, kljub temu, da sta se napajali pri vrednotah internacionalizma, močno določala potreba po obrambi lastnega nacionalnega interesa. Slovensko osvobodilno gibanje je prisojalo osrednji pomen pridružitvi vsega ozemlja, ki so ga Slovenci poselili v preteklosti, k Jugoslaviji, to pa ni bilo utemeljeno le z nacionalnimi motivi, ampak se je glede na naravo gibanja povezovalo tudi z njegovimi revolucionarnimi cilji. Obvladovanje Trsta je bilo namreč zelo pomembno ne le zaradi njegove strateške gospodarske lege za Slovenijo, pač pa tudi zaradi njegovega številnega delavskega razreda in vloge branika komunističnega tabora pred zahodnimi vplivi ter izhodišča za širitev komunizma proti zahodu, še zlasti proti severni Italiji.

8. Do konca poletja 1944 je KPI v krajevnem in tudi v vsedržavnem merilu nasprotovala priključitvi nacionalno mešanih ali večinoma italijanskih območij k Jugoslaviji in se zavzemala za odložitev rešitve mejnega vprašanja na povojni čas. Toda v poznejših spremenjenih strateških okoliščinah, ko si je KPS podredila garibaldinske partizanske enote in tržaško federacijo KPI, so italijanski komunisti v Julijski krajini pristali na stališča OF, medtem ko je usmeritev vodstva na državni ravni bolj nihala: jugoslovanskih zahtev ni uradno nikoli sprejelo, a tudi ne zavrnilo, Togliatti je predlagal taktični razloček med priključitvijo Trsta k Jugoslaviji - o njej je bilo treba molčati - in jugoslovansko zasedbo Julijske krajine, kar naj bi italijanski komunisti podpirali. Na usmeritev KPI je poleg sovjetske podpore jugoslovanskim zahtevam in notranje razprave o neposrednih ciljih osvobodilnega boja v Italiji vplivalo tudi stališče dobršnega dela italijanskega delavstva v Trstu in Tržiču, ki je v internacionalističnem ključu pristajalo na jugoslovansko rešitev kot vključitev v socialistično državo, za katero je stala Sovjetska zveza. Ta odločitev je povzročila hude posledice v vrstah italijanskega odporništva ter med drugim privedla do poboja osoppovskih partizanov na planini Porčinj, ki ga je izvedla enota komunističnih partizanov.

9. Drugačna so bila stališča CLN Julijske krajine (potem ko so ga konec poletja 1944 zapustili komunisti, razen v Gorici), ki je zastopal tisti del italijanskega protifašistično usmerjenega prebivalstva, ki je želel ohraniti italijansko suverenost nad deželo. CLN si je poleg tega prizadeval, da bi ga Anglo-Američani priznali za predstavnika večine italijanskega

prebivalstva tudi zato, da bi si pridobil njihovo podporo pri določanju mej. CLN in OF sta tako zastopala nasprotujoče si in nekompatibilne mejne zahteve; ko je vprašanje meje prišlo v ospredje, je propadla sleherna možnost za strateško sodelovanje. V taktičnem pogledu je med pripravami na vstajo odpadla se zadnja možnost za sodelovanje, ker ni bilo mogoče doseči sporazuma o tem, kdo naj prevzame politični nadzor nad Trstom po izgonu Nemcev. Tako sta ob koncu vojne obe strani v Julijski krajini dočakali vsaka svojega osvoboditelja, 4. jugoslovansko armado z 9. korpusom, ki je operiral v Sloveniji, oziroma 8. britansko, in ob tem videli v drugem osvajalca.

10. Konec aprila 1945 sta tako Delavska enotnost kot CLN v Trstu istočasno organizirala vzporedni vstaji, toda izgon Nemcev iz Julijske krajine je bil v glavnem zasluga velikih jugoslovanskih vojaških enot, deloma pa tudi zavezniških. Njuni operativni območji sta se zato neusklajeno prekrivali: tako je vprašanje prehoda med vojno in mirom presegllo odnose med Italijani in Slovenci na tem območju, pa tudi odnose med Italijo in Jugoslavijo in se uvrstilo med probleme tedanje evropske politike, čeprav ne najpomembnejše.

Večina Slovencev in jugoslovanski rešitvi naklonjeni Italijani so razširitev jugoslovanskega vojaškega nadzora z že osvobojenih partizanskih območij nad celotno Julijsko krajino navdušeno pozdravili. Slovenci so doživeli dvojno osvoboditev: izpod nemške okupacije in izpod italijanske države. Hkrati pa so Italiji naklonjeni prebivalci Julijske krajine doživljali jugoslovansko zasedbo kot najtemačnejši trenutek v svoji zgodovini, tudi zato, ker jo je na Tržaškem, Goriškem in Koprskem spremljal val nasilja, ki se je izražal v aretacijah več tisočev, po večini Italijanov, a tudi Slovencev, ki so nasprotovali jugoslovanskemu komunističnemu političnemu načrtu - del aretiranih je bil v presledkih izpuščen; v stotinah naglo izvršenih obsodb - žrtve so bile večinoma vržene v kraška brezna, imenovane fojbe; ter v deportaciji velikega števila vojakov in civilistov, ki so deloma shirali ali bili ubiti med deportacijo, po zaporih in po taboriščih za vojne ujetnike v raznih krajih Jugoslavije (med njimi je treba omeniti Borovnico).

11. Te dogodke je sprožilo ozračje obračunavanja s fašističnim nasiljem, a kot kaže, so večinoma izhajali iz predhodnega načrta, v katerega se je stekalo več silnic: prizadevanje za odstranitev oseb in struktur, ki so bile tako ali drugače (tudi ne glede na osebno odgovornost) povezane s fašizmom, z nacistično nadoblastjo, s kolaboracijo ter z italijansko državo in prizadevanje za predhodno čistko dejanskih, potencialnih ali pa samo domnevnih nasprotnikov komunističnega režima in priključitve Julijske krajine k novi Jugoslaviji. Začetni sunek je sprožilo revolucionarno gibanje, ki se je spreminjalo v politično vladavino in je naboj narodne in ideološke nestrpnosti med partizani spreminjalo v državno nasilje.

Obdobje 1945 – 1956

1. Območje Primorske-Julijske krajine in Beneške Slovenije, Rezije ter Kanalske doline, kjer se kjer živita drug ob drugem slovenski in italijanski narod, je bilo že poprej v zgodovini prepredeno z mejami, a nikoli tako na gosto kot v desetletju po vojni. Od maja 1945 do septembra 1947 sta tu delovali anglo-ameriški vojaški upravi s sedežema v Trstu in Vidmu in jugoslovanska vojaška uprava. Julijska krajina je bila razdeljena na dve zasedbeni coni: cono A, ki jo je upravljala Zavezniška vojaška uprava (ZVU), in na cono B, ki jo je upravljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade (VUJA), območje Benečije pa je upravljala ZVU s sedežem v Vidmu.

Po letu 1945 so mednarodni odnosi prehajali v globalno konfrontacijo med vzhodnimi in zahodnimi državami; čeprav so se nova merila v diplomatskih odnosih med velesilami uveljavila le sčasoma, je v političnem ravnanju ljudi na meji med Italijo in Jugoslavijo kaj kmalu prevladalo ozračje spopada med civilizacijama. Medtem ko je bil ob koncu prve svetovne vojne zaradi razmerja sil v Evropi italijansko-jugoslovanski mejni spor potisnjen na vzhodni rob spornega ozemlja, je zasuk v razmerju moči med obema državama po drugi svetovni vojni premaknil potegovanje za mejo na zahodni rob območja: z novo mejo je bil tako nagrajen prispevek Jugoslavije - države, ki jo je Italija napadla - k zavezniški zmagi in v precejšnji meri uresničena pričakovanja, ki so razvnela boj primorskih Slovencev in Hrvatov za zmago nad fašizmom in za narodno osvoboditev. Prizadevanja za državno mejo, ki naj bi se ujemala z narodno, pa so bila neučinkovita, zato ker je imela glavno besedo politika moči, pa tudi zavoljo poselitvenih značilnosti na Primorskem ter razhajanj v razumevanju narodne pripadnosti tamkajšnjega prebivalstva. Če spet se je, kot po letu 1918 in kot je sploh značilno za čas nacionalizmov, izpolnitev narodnega programa nekega naroda (četudi v primeru Slovencev nepopolno) udejanila na račun sosednjega naroda.

Kmalu potem, ko je mirovna pogodba, ki je kot kompromisno rešitev vzpostavila Svobodno tržaško ozemlje (STO), začela veljati, je tudi v jugoslovansko-italijanskih odnosih prevladala logika hladne vojne. To obdobje je doseglo vrhunec leta 1948, ko so zahodne vlade zaradi skorajšnjih italijanskih državnozbornih volitev 20. marca objavile Tristransko noto in se v njej izrekle za vrnitev celotnega STO Italiji.

Po razdoru s Sovjetsko zvezo se Jugoslavija ni več uvrščala v vojaško-politične bloke, njeno neuvrščenost pa so zahodne sile poplačale z gospodarskimi in političnimi koncesijami, ne glede na to, da je v njej vladal totalitarni režim. Ko so dvostranska pogajanja o usodi STO zastala in se je kriza, ki se je začela z objavo dvostranske note 8. oktobra 1953, umirila, je bila na pobudo atlantskih velesil v Londonu 5. oktobra 1954 sklenjena Spomenica o soglasju.

Razmejitev, določena z mirovno pogodbo in pozneje dorečena s Spomenico o soglasju, je bila bolj ugodna za Jugoslavijo, saj je ta dobila večino zahtevanega ozemlja, dasiravno ne tudi s Slovenci poseljenih Gorice in dela Goriške, Tržiča z okolico ter cone A nikoli oživelega Svobodnega tržaškega ozemlja. Kljub jugoslovanskim zahtevam pa Beneške Slovenije, Rezije in Kanalske doline niso uvrstili v pogajalski sklop.

Drugače je razplet mejnega spora doživljalo prizadeto prebivalstvo. Medtem ko je večina italijanskega javnega mnenja z navdušenjem pozdravila vrnitev Trsta Italiji, saj je mesto preraslo v simbol dolgotrajnega diplomatskega italijansko-jugoslovanskega razmejitvenega spora, so Italijani v Julijski krajini doživljali izgubo Istre kot brazgotino, ki se jim je globoko zarezala v kolektivni spomin. Slovincem pa so zadovoljstvo nad pridobitvijo slovenskega podeželja na Krasu in v Posočju grenile neuslišane zgodovinske zahteve po Trstu in Gorici, čeprav jih je deloma nadomestila priključitev obalnega pasu z občutno italijansko navzočnostjo na Koprskem, saj si je Slovenija z njim zagotovila izhod na morje.

Medtem ko je hrvaško prebivalstvo dotlej spornega ozemlja po zaključku pogajanj v celoti pripadlo republiki Hrvaški kot sestavni enoti jugoslovanske federacije, pa je slovenski živelj ostal v Italiji v okviru tržaške, goriške in videmske pokrajine, italijanski živelj pa v Jugoslaviji, čeprav se je v času Spomenice o soglasju že v veliki meri odselil z območij, ki jih je mirovna pogodba prisodila Hrvaški.

2. Na območjih, kjer so po letu 1947 ponovno vzpostavili italijansko upravo, je vrnitev v urejene razmere preprečevalo vztrajanje pri nacionalistični drži, ta pa je deloma izvirala tudi iz zamer zaradi dogajanja med jugoslovansko zasedbo leta 1945. Vrnitev italijanskih oblasti je na Goriškem spremljal val nasilja nad Slovenci in Jugoslaviji naklonjenimi posamezniki. Italijanske oblasti so se do Slovencev vedle na splošno nezaupljivo, spoštovale so sicer njihove osebne pravice, niso pa podpirale njihovega narodnega razvoja; bilo je celo nekaj poskusov raznarodovanja. Nova meja je z razkosanjem nekdanje pokrajine hudo oškodovala Goriško, saj je gorato zaledje Posočja ločila od njegovega ravninskega težišča, se zlasti pa je prizadela Slovence, saj jih je ločila od rojakov. Nove razmere so Slovence privedle do odločitve o graditvi Nove Gorice; novo mesto je v poznejšem ugodnejšem ozračju kljub hudim oviram navezalo stike z mestnim jedrom, ki je ostalo v Italiji in si z velikim naporom opomoglo šele proti koncu petdesetih let.

3. V težjem položaju so bili Slovenci v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini, saj jih oblasti niso nikoli priznale kot narodno manjšino in so zato ostali brez pravice do šolskega pouka v materinščini in pravice do njene uporabe v odnosih z oblastmi. Vse od zadnjih vojnih let je slovenska narodna zavest doživljala prerod, toda vznik Jugoslaviji naklonjenih političnih teženj med prebivalstvom, ki je od nekdanj izražalo lojalnost do italijanske države, je italijansko stran tudi zaradi prevladujočega ozračja hladne vojne večinoma navajal k sumu, da so te izraz političnega gibanja, ki je prihajalo z one strani meje, ne pa sad samoniklega razvoja. Zagovornike taksnih teženj so zastraševali, zapirali, v nekaterih primerih pa so pripadniki skrajno desničarskih in paravojaških skupin z njimi fizično obračunali. Težave s civilnimi in tudi s cerkvenimi oblastmi so imeli tudi slovenski duhovniki, predvsem zato, ker so v njih oblasti prepoznavale nosilce ohranjanja samobitnosti Beneških Slovencev, začeni z uporabo slovenščine pri dušnem pastirstvu.

Ni dvoma, da so se v teh krajih italijanske oblasti vztrajno izmikale odgovornosti pri izvajanju zaščitne politike, ki naj bi bila zvesta duhu demokratične ustave. Do zamud je prihajalo tudi zaradi mednarodnega položaja in iz tega izvirajočih političnih nasprotij. Zaradi njih je bila dokaj pozno ustanovljena tudi dežela Furlanija-Juljska krajina, saj je ustavodajna skupščina njenemu avtonomnemu statutu naložila ravno pozornejšo skrb do manjšinskih potreb.

4. V conah A in B Julijske krajine in od 1947 leta v conah A in B STO sta zasedbeni upravi sicer delovali kot začasni upravi, a sta se med seboj razlikovali v nekaterih bistvenih vidikih. Medtem ko je bila zavezniška vojaška uprava dejansko le zasedbena oblast, je jugoslovanska vojaška uprava zastopala hkrati državo, ki je to območje zahtevala zase, ta okoliščina pa je vplivala na njeno ravnanje. Anglo-Američani, ki so v conah A uvedli liberalno demokratične ureditve ter ves čas obdržali popoln politični in vojaški nadzor nad svojim območjem, so sprva skušali pritegniti k upravljanju vse politične struje. Ker pa so Jugoslaviji naklonjene organizacije sodelovanje odklonile in je poleg tega hladna vojna terjala vse večji davek, saj je do leta 1948 območje ob severnem Jadranu veljalo za enega od njenih žarišč, so pozneje pritegnili v upravo le Italiji naklonjene in protikomunistične sile. Zavezniška vojaška uprava je s svojimi ukrepi zagotovila slovenskemu prebivalstvu pravico do uporabe slovenščine v javnosti in šolstvu, a je hkrati skušala ovirati njegove stike z matično domovino. Ob sicer pozni uvedbi krajevne samouprave pa je s svobodnimi volitvami leta 1949 in 1952 omogočila Slovincem, da so po več kot dveh desetletjih pregnanstva iz javnega življenja lahko izvolili svoje predstavnike. V teh letih se je v Trst in Gorico vrnil del Slovencev, ki so se med obema vojnama zatekli čez mejo. Med njimi je bilo več izobražencev, ki so nato prevzeli odgovorne naloge na političnem in kulturnem področju.

5. Do leta 1954 je bilo vprašanje državne pripadnosti cone A pomembnejše kot vsa druga vprašanja, prepletalo se je z razprtijami hladne vojne, vnašalo v politični boj polarizacijo in hudo zavrlo oživljanje demokratičnih odnosov. Ločnica med projugoslovanskim in proitalijanskim taborom ni bila le narodnostne, pa tudi ne samo razredne ali ideološke narave, kajti vsi ti dejavniki so se v njej prepletali. Do leta 1947 so v vsakem izmed taborov politični razločki bledeli, močno pa so se v njiju razvemale nacionalistične strasti. Sčasoma se je izrazila njihova notranja razgibanost in čeprav je narodnostni spopad se vedno ločeval duhove, so se italijanske demokratične sile, ki so v coni prevzele politično krmilo, skušale pri svojem delovanju v glavnem ograditi od skrajne desnice. Podobno so se javno pokazale tudi dotlej zabrisane ideološke razlike med Slovenci, ki so ustanovili stranke in skupine, nasprotne novim jugoslovanskim oblastem. Oblikovale so se tudi avtonomistične težnje, ki so pritegnile nekatere slovenske in italijanske kroge k zavzemanju za to, da bi STO polnopravno zaživel.

Poleg tega, da vsakdanje sožitje v skupnem okolju nikoli ni zamrlo, je do objave resolucije Informbiroja vladalo v deželi tesno sodelovanje med Slovenci in mnogimi Italijani, temelječe zlasti na skupni razredni pripadnosti in izkušnji partizanskega boja; to je v nekaterih krogih spodkopalo marsikateri mit, tudi tistega o naravnem nasprotju med obema narodoma. Solidarnost med italijanskimi in slovenskimi komunisti je zlasti v coni A vse do spora med Jugoslavijo in Informbirojem (junij 1948) izhajala iz odločitve večinskega dela italijanskega delavstva za priključitev k Jugoslaviji kot državi, ki je gradila komunizem, čeprav so se vezi med njimi rahljale zaradi vse večjega razhajanja pri pojmovanju internacionalizma, vloge partije in drugih ključnih vprašanj, na primer tistega o državni pripadnosti Julijske krajine. Kljub drugačnim stališčem do nekaterih vprašanj je tudi sodelovanje, ki sta ga KPI in KPS (KPJ) razvili v skupnem boju proti fašizmu in okupatorju, ostalo tesno.

Nasprotja so izbruhnili ob objavi resolucije Informbiroja, ker jo je večina italijanskih komunistov podprla; po njej se niso le za dalj časa pretrgali vsi medsebojni stiki, temveč je med "informbirojevci" in "titovci" zavladalo odkrito sovraštvo; zaradi tega so v Jugoslaviji mnoge italijanske komuniste, bodisi istrske domačine bodisi delavce, ki so se tja odselili "gradi socializem", pozaprl, jih deportiral ali izgnal. V coni A je Informbiro usodno zarezal med Slovence na Tržaškem, saj se je za Sovjetsko zvezo in proti Jugoslaviji opredelila tudi večina levičarjev med njimi. Slovenci so bili odtlej za dolgo razdeljeni v tri med seboj nasprotne in večkrat kar sovražne si tabore, demokrate, "informbirojevci" in "titovce".

6. Čeprav je cona B Julijske krajine leta 1945 obsegala obširno ozemlje med rapalsko mejo in Morganovo črto, je bil italijanski živelj na območju, ki ga je upravljala slovenska oblast, gosteje naseljen le v obalnem pasu, prebivalstvo v zaledju pa je bilo večinoma slovensko. Leta 1947 so iz obalnega pasu pri Kopru in z območja pod hrvaško upravo na območju Buj oblikovali cono B STO. V njej je VUJA del svojih pristojnosti prenesla na civilne organe ljudske oblasti in si prizadevala utrditi politično strukturo komunistične, do individualnih pravic brezobzirne oblasti. V nasprotju z mandatom o začasni upravi zasedenega ozemlja, ki naj ne bi vplivala na njegovo bodočo državno pripadnost, so jugoslovanske oblasti skušale izsiliti njegovo priključitev z izvršenimi dejstvi. Ob tem, ko so Slovincem priznale narodnostne pravice, ki jih vse dotlej niso smeli uživati, so Italijane tudi z zastraševanjem in nasiljem skušale prisiliti, da pristanejo na priključitev k Jugoslaviji.

Obenem sta nova zakonodaja in tudi prekinitev odnosov med sosednjima conama izpodkopali gospodarsko osnovo dotedanje vodilne družbene vloge italijanskega življa. Družbeno hierarhijo je prekrojilo tudi razkrajanje italijanskih vodilnih slojev. Poleg tega si je oblast prizadevala odpraviti naravna kulturna oporišča italijanske skupnosti: ustanavljanje novih

kulturnih ustanov pod strogim nadzorom oblasti, kot na primer italijanske radijske postaje, pa je kaj malo zaleglo, ker je oblast postopno izrivala učitelje, šolstvo z italijanskim učnim jezikom pa po letu 1948 tudi siromašila in vsebinsko usmerjala v rahljanje vezi italijanske narodne skupnosti z matično domovino in v njeno obrekovanje. Prav tako je režimsko preganjanje vere v primeru italijanske duhovščine, ene od ključnih narodnoobrambnih dejavnikov, nehote dobilo raznarodovalno ost.

Nekateri domači aktivisti, ki so svoj gnev nad početjem istrskega fašizma znašali nad italijanskim življenjem, pravzaprav že od prvih povojnih dni niso skrivali namena znebiti se Italijanov, ki so se novim oblastem postavljali po robu. A dozdajšnja dognanja stroke ne potrjujejo pričevanj nekaterih, čeprav vplivnih jugoslovanskih osebnosti, o jugoslovanskem načrtnem izganjanju Italijanov. Iz ravnanja jugoslovanskih vodstev je o taksnem načrtu mogoče sklepati šele za čas po sporu z Informbirojem leta 1948, ko se je velika večina italijanskih komunistov v coni B navzlic začetnemu, a z vse vztrajnejšimi pomisleki prepredenemu sodelovanju z oblastmi izrekla proti Titovi partiji. Zato se je ljudska oblast odpovedala dotedanji politični usmeritvi v "slovansko-italijansko bratstvo", ki je v okviru jugoslovanske socialistične države vendarle dopuščala obstoj politično in družbeno zreštanega ter z režimsko ideološko usmeritvijo in narodno politiko sprijaznjenega italijanskega življa. Jugoslovanska stran je z vse večjo naklonjenostjo spremljala odhajanje Italijanov iz domačih krajev, v njenem ravnanju do italijanske narodne skupnosti pa so se vse izraziteje zrcalila nihanja v pogajanjih o usodi Sto. Nasilje, ki se je vnovič razvnelo ob volitvah leta 1950 in ob tržaški krizi leta 1953, in prisilno odstranjevanje nezaželenih oseb so spremljali ukrepi za zapiranje meje med conama. Narodno podobo cone B pa je predrugačilo tudi doseljivanje Jugoslovancev v dotlej malone povsem italijanska mesta.

Zaradi vsega tega je v koprskem okraju prihajalo do številčno sicer omejenega, vendar pa nenehnega odseljivanja prebivalstva, odhodi in pobegi pa so se zlasti povečali na začetku petdesetih let. Ko pa so Italijani po sklenitvi Spomenice o soglasju leta 1954 obupali nad možnostjo, da bi se razmere utegnile zanje zasukati na boljše, se je v narodni skupnosti utrgal plaz. Kljub obvezam, ki jih je nalagala Spomenica o soglasju, so namreč oblasti vztrajale pri prejšnjem odnosu, obenem pa je spomenica določila časovno omejen rok z možnostjo opcije za Italijo.

Skupno je v povojnem času z istrskega ozemlja, ki je prešlo pod slovensko suverenost, odšlo več kot 27.000 oseb, ali z drugo besedo malone vse tamkajšnje italijansko prebivalstvo, hkrati pa tudi več tisoč Slovencev, ki so se pridružili množici beguncev, v veliki večini Italijanov (novejše ocene se sučejo med 200.000 in 300.000 osebami), iz hrvaške Istre in Dalmacije, to je z območij pod hrvaško suverenostjo. Med Italijani, ki se niso odselili (8% skupnega prebivalstva), je bilo največ starejših delavcev in kmetov, razumnikov iz levčarskih vrst in povojnih političnih priseljencev.

7. Med vzroki za odselitev velja upoštevati predvsem pritisk oblasti, saj so te s svojo totalitarno naravo onemogočale tudi svobodno izražanje narodne samobitnosti, odklonitev prerazporeditve vodilnih vlog v narodnem in družbenem pogledu v Istri ter zavračanje korenitih sprememb v gospodarstvu. Bolj kot propagandno delovanje krajevnih italijanskih agentur tudi mimo kakršnih koli navodil italijanske vlade je zatirane in preplašene ljudi hočeš nočeš zvabila sosednja demokratična italijanska nacionalna država, čeprav se je italijanska vlada nekajkrat zavzela za to, da bi odseljivanje zaustavila ali vsaj omejila. Ne gre zanemariti tudi za socialistične družbe sicer značilnega poslabšanja življenjskih razmer, le da so k temu prispevali tudi pretrgani stiki s Trstom, kar je Italijane v Istri navdalo tudi s strahom, da se

bodo dokončno znašli na napačni strani "železne zavesa". Italijanski živelj je tako prišel do spoznanja, da mu v razmerah, kakršne mu je ponujala jugoslovanska država, ne bo dano ohraniti lastne narodnostne samobitnosti kot skupka življenjskih navad in čustvovanj, ki daleč presega golo politično-ideološko razsežnost in je odselitev doživljal kot izbiro za svobodo.

8. V širšem zgodovinskem okviru sodi specifika odseljavanja Italijanov iz Istre v splošnejši proces oblikovanja nacionalnih držav na etnično mešanem ozemlju, ki je pripeljal do razkroja večjezikovne in večkulturne stvarnosti v srednjevzhodni in južnovzhodni Evropi. Dejstvo, da so se Italijani izselili iz federalne države, ki je temeljila na internacionalistični ideologiji, pa priča o tem, da so narodne razlike in razhajanja v okviru komunističnih družbenopolitičnih ureditev vztrajno in globoko določale politično dogajanje.

9. Sklenitev londonske spomenice o soglasju sicer ni razrešila vseh odprtih dvostranskih vprašanj, začevši z vprašanji ravnanja z manjšinami, a se je z njo vendarle izteklo eno od najbolj napetih obdobj v slovensko-italijanskih odnosih in začelo novo obdobje postopnega uvajanja obmejnega sodelovanja na podlagi rimskega (1955) in videmskega sporazuma (1962) ter zložne rasti kulturnih in gospodarskih odnosov. Italija in Jugoslavija sta kljub nerešenim problemom že po sklenitvi mirovne pogodbe zaceli navezovati vse tesnejše medsebojne odnose, tako da je v poznih šestdesetih letih meja med njima veljala za najbolj odprto mejo v Evropi med državama z različno družbeno ureditvijo. K temu sta največji delež prispevali obe manjšini. Vse to je po desetletjih vročih razprtij sosednja naroda vodilo kljub občasnim zastojem k vse plodnejšemu medsebojnemu sodelovanju.